

اشاره:

آن گونه که می‌دانیم، طبع لطیف آدمی زیبایی را دوست دارد و زیبایی نوازنده روح آدمی است. هر اثری که جنبه‌ای از هنر داشته باشد به همان اندازه بر اعماق جان تأثیرگذار است. حال اگر چندین هنر هم‌زمان و در کنار هم و یا تنیده در هم مانند کاشی‌کاری، معرق‌کاری، خوشنویسی، گچ‌بری و... نواز شکر چشم و روح زیباطلب انسان واقع شوند، به مراتب نشاط و اتبساط خاطر بیشتری را به وجود می‌آورند. مجموعه‌های معماری ایرانی - اسلامی که در جای جای ایران زمین یادآور دست و ذهن هنرمندان این مرز و بوم است، ما را بیش از پیش شیفته هنرمندی آنان می‌کند. آنچه در پی می‌آید گوشه‌ای از این زیبایی‌هاست.

شاهکارهای معماری ایرانی-اسلامی

هنر آسمانی

حسین عمید

بدنه اصلی گنبد و تمام ساختمان با آجر محکم ساخته شده که سپس روی گنبد را با روکش کاشی‌های فیروزه‌ای و آبی به شیوه معرق‌کاری تزیین نموده‌اند. در جهت جنوبی گنبد، آثار ساختمان مسجدی که محراب آن دارای حاشیه گچ‌بری است، دیده می‌شود. بسا ملاحظه دقیقی این بنای عظیم، به نظر می‌رسد که علاوه بر محل آرامگاه اصلی که شامل ساختمان مرکز گنبد است و به نام تربت‌خانه شهرت دارد، بناهای معظم و عالی دیگری در جنب آرامگاه ساخته شده بود. کاشی‌های طلاپی رنگ و منقش و هنست‌گوش تربت‌خانه و ازاره‌های آن، از لحاظ هنر کاشی‌فوق‌العاده ممتاز و کم‌نظیر است.

در کتاب جغرافیای تاریخی سنطانیه، تألیف محمدعلی مخنصی،

۱. گنبد سلطانیه زنجان

بنای عظیم تاریخی گنبد سلطانیه، در دوره ایلخانی و در زمان سلطان محمد خدابنده و در فاصله سال‌های ۷۱۳-۷۰۴ هجری قمری (۶۹۱-۶۸۲ م.ش) بنیان نهاده شده است. سلطانیه در زمان سلطان محمد خدابنده، در شمار یکی از مهمترین شهرهای تجاری و آباد ایران به شمار می‌رفت که در آن مساجد و مدارس و بیمارستان‌های معتبر و یک سلسله ابنیه خیریه و اماکن دیگر ساخته شده بود. ارتفاع بنا از سطح زمین نزدیک به ۵۱/۵۴ متر و قطر آن در حدود ۴۰/۲۴ متر است. گنبد بزرگ آن از لحاظ معماری و عظمت ساختمان و هنرهای تزیینی و کاشی‌کاری، بی‌نهایت قابل توجه و مطالعه است.

معمار این بنا سیدعلی شاه معرفی شده است.

تزیینات این بنا مربوط به دو دوره است که به صورت کتیبه، کاشی معرق، آجر و کاشی، گچ‌بری و خط کوفی اجرا گردیده است.

معماران و استادکاران دوره ایلخانی، نقشه چهار ایوانی را برای ایجاد بناهایی چون مدرسه و مسجد به کار بردند. در این دوره ایوان‌ها مرتفع و کم‌عرض و دیوارهای بنا باریک‌تر شدند.

برج‌های مقبره‌ای با پلان مربع‌شکل، مدور و یا چندضلعی بود که با کنبندی پوشانده می‌شد و سقف نوک‌تیزی، آن را از نظر دور نگه می‌داشت. این سقف مخروطی یا چند وجهی، از الگوی سلجوقی اقتباس شد و به طور وسیعی در شمال بین‌النهرین و آناتولی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

آرامگاه الحایتو در سلطانیه، الگوی برجسته‌ای است از این نوع بناها. این آرامگاه در مرکز مجموعه‌ای از بناها قرار داشت که با دیواری محصور می‌شد. این ساختمان از نظر جلوه، شبیه گنبد مسجد جامع ورامین است. گنبد با آجرهای لعابدار آبی‌رنگ پوشیده شده است.

گروهی از آرامگاه‌ها نیز در شهر قم ساخته شدند که تزیینات آنها تحت تأثیر آرامگاه الحایتو بود. همین‌طور می‌توان از امامزاده جعفر، مزار بایزید بسطامی و آرامگاه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نظر یاد کرد.

معماری این دوره شاهد تحولاتی ویژه در تزیینات است؛ گچ‌بری، کاشی‌کاری، آجرکاری با مهارت خاصی در تزیین بناها به کار رفته است. گچ‌بری این دوره بر دوره‌های متقدم و متاخر برتری داشته است.

محراب مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع ارومیه و آرامگاه الحایتو، نشانه اوج رونق و شکوفایی هنر گچ‌بری و کاشی‌کاری در دوره ایلخانی است.

۲. برج کاشانه بسطام

برج کاشانه بسطام، برج بلند و زیبایی در جنوب بسطام و جنوب

خاوری مسجد جامع بسطام در استان سمنان است که براساس کتیبه سردر ورودی، تاریخ بنای برج به سال ۷۰۰ هجری قمری می‌رسد و به سبک آذری ساخته شده است.

ارتفاع این برج از درون ۲۴ متر و از بیرون نزدیک به ۲۰ متر است. شکل خارجی آن چند ضلعی منظم سی ضلعی است. در بالای برج دو حاشیه از آجرهای بزرگ وجود دارد که بر روی آن مطالبی نوشته شده است. در ضلع جنوب غربی این برج روی یک آجر عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» با خط ثلث بسیار زیبایی خوانده می‌شود. سقف برج به گذشت زمان فروریخته بوده که در دوره‌های بعد به تعمیر آن اقدام شده است.

از تاریخ بنای این برج، آگاهی درستی در دست نیست. برخی از شرق‌شناسان از جمله «آندره گداره» بر این گمان است که این بنا از آثار غازان‌خان مغول است و نام اصلی آن غازانه بوده که به مرور زمان و بدون توجه به اصل آن کاشانه نامیده شده است.

درب ورودی کاشانه از داخل مسجد جامع و مجاور محراب مسجد می‌باشد. قبل از ورود به کاشانه، دالان کوچکی هست که سه طرف آن گچ‌بری شده و در اطراف و سردر، ایت‌الکرسی منقوش است. به نظر این برج بسیار کهن است و ساخت آن به پیش از ورود اسلام به این منطقه باز می‌گردد.

فضای داخلی برج

ده ضلعی است که

بر آن‌ها طاق‌نماهای

تزیینی کم‌عمقی

کار شده است. در

قسمت بالای برج، بر

دو حاشیه از آجرهای

بزرگ، نوشته‌ای

به خط کوفی دیده

می‌شود. در زیر برج،

معماران و استادکاران دوره ایلخانی، نقشه چهار ایوانی را برای ایجاد بناهایی چون مدرسه و مسجد به کار بردند. در این دوره ایوان‌ها مرتفع و کم‌عرض و دیوارهای بنا باریک‌تر شدند.

سردابه بزرگی وجود دارد که به وسیله روزنه مستطیل وسط برج، بدان داخل می‌شوند. گنبد داخلی بنا به صورت کروی و شامل آجرچینی ظریفی است. این برج دومین برج سفالی ایران از نظر اهمیت بعد از «میل گنبد» است.

۳. مسجد جامع ورامین

مسجد جامع ورامین از بناهای باشکوه دوره ایلخانیان مغول است که بنا بر کتیبه‌های آن، بنای اولیه و اصلی آن در زمان حکومت سلطان محمد خدابنده آغاز شد و در زمان حکومت ابوسعید بهادرخان به پایان رسید. مسجد در عهد شاهرخ تیموری بازسازی شده و بر طبق کتیبه‌های موجود، تزیینات گچ‌بری و نیز ساخت محراب، شبستان و رواق‌ها در سال‌های ۸۲۱-۸۲۵ هـ انجام شده است.

این مسجد از نمونه‌های کامل مساجد چهار ایوانی است که نه تنها از لحاظ ساختمان عظیم و گنبد عالی آجری دارای مقام و منزلت مهمی است، بلکه به واسطه داشتن تزیینات فراوان، کاشی‌کاری معرق و گچ‌بری و کتیبه‌های تاریخی و انواع خطوط، جزو آثار مهم هنری ایران به شمار می‌رود و می‌شود گفت که از لحاظ تزیینات و اشکال هندسی و ریزه‌کاری و ظرافت نقش، کم‌نظیر است.

سر در ورودی بلند و باشکوه مسجد در ضلع شمالی، با طاق نماهای دو طرف آن که از ویژگی‌های معماری دوره ایلخانی است، دیده می‌شود. دارای تزیینات بسیار زیبایی کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری است.

گنبد مسجد که مهمترین بخش این بناست، بر فراز اتاقی مربع شکل به کمک فیل‌پوش‌ها به هشت قسمت و در بالا به شانزده قسمت تقسیم شده و داخل آن را با آجر و گچ تزیین کرده‌اند.

در ضلع شمالی و شرقی، ایوانی کوچکتر وجود دارد که طرفین آنها چهار رواق طاق‌دار دیده می‌شود. ایوان شرقی دارای تزیینات گچ‌بری بسیار زیبایی است. ایوان ضلع غربی که به قرینه ایوان شرقی بوده، متأسفانه از بین رفته است. آیات قرآنی و اسامی

بزرگان دین در بخش‌های گوناگون مسجد مانند رواق‌ها به صورت کتیبه‌های گچی و آجری، از تزیینات برجسته این مسجد به شمار می‌رود.

در ایوان جنوبی، کتیبه‌ای به خط ثلث وجود دارد که در آن سوره جمعه آمده است. ضلع جنوبی ایوان با درگاهی به گنبدخانه راه می‌یابد. در اطراف

مسجد جامع کبیر یزد، یکی از شاهکارهای معماری و تاریخی جهان است و به جرئت می‌توان گفت دارای یکی از بلندترین مناره‌های جهان است. معماری این مسجد بسیار بزرگ، به قدری منحصر به فرد و بی‌بدیل است که هر سال گردشگران بسیار زیادی از نقاط مختلف دنیا به قصد بازدید از شاهکار هنر معماری به این شهر سفر می‌کنند.

این ورودی، در درون کادرهای مستطیل شکل، چهار کتیبه که مربوط به تعمیر مسجد در زمان شاهرخ تیموری است، به خط ثلث (احتمالاً با تاریخ ۸۲۱ یا ۸۵۱ هـ.ق.) دیده می‌شود که بیشترین قسمت آن از بین رفته است.

بر سطح عرقچین گنبد، در داخل کادرهای مربع شکل، کلمات «الله»، «محمد» و «علی» آمده است. در ضلع جنوبی گنبدخانه، محرابی وجود دارد که ۶ متر ارتفاع داشته که ۳ متر تحتانی محراب از بین رفته است. این محراب دارای کتیبه‌هایی به خط ثلث و کوفی و نقوش تزیینی گیاهی و اسلیمی است که شامل آیه‌های قرآنی و جمله‌های مذهبی می‌باشد.

۴. مسجد جامع یزد

مسجد جامع قدیم در قرن ششم هجری قمری و به دستور گرشاسب از نوادگان «علاءالدوله کالنجار» ساخته شد و بنای

اصلی مسجد کنونی، از آثار سید رکن‌الدین محمد قاضی است و معمار گنبد، استاد سعد کدوک یزدی است. بنای گنبدخانه متعلق به دوره ایلخانی و سردر رفیع مسجد را متعلق به زمان شاهرخ و دوره تیموری دانسته‌اند.

مسجد جامع کبیر یزد، یکی از شاهکارهای معماری و تاریخی جهان است و به جرئت می‌توان گفت دارای یکی از بلندترین مناره‌های جهان است. معماری این مسجد بسیار بزرگ، به قدری منحصر به فرد و بی‌بدیل است که هر سال گردشگران بسیار زیادی از نقاط مختلف دنیا به قصد بازدید از شاهکار هنر معماری به این شهر سفر می‌کنند. در بسیاری از کشورها، مسجد جامع یزد به عنوان نمادی از این

استان و حتی نمادی از کشور ایران مطرح است و این بنا در شمار نخستین بناهای عظیم و پر قدمت کشور به شمار می‌رود.

اصلی‌ترین بخش‌های هنر این معماری بی‌نظیر ایرانی؛ در گنج‌کاری، شبستان، صحن، گنبد،

کاشی‌کاری و مناره‌های برافراشته این مسجد جلوه‌گر است. زیباترین بخش این بنا، مجموعه ایوان و گنبدخانه و فضای پیرامون آن است. نمای ایوان بلند با مجموعه‌ای از زیباترین تزیینات کاشی معرق و نقوش اسلیمی و گیاهی همچنین گره چینی، پوشانده شده است. این تزیینات با اجرهای ضربی و نقوش معقلی و کتیبه‌های کاشی معرق و کوفی بنایی، مجموعه‌ای بدیع و خیره‌کننده آفریده که تحسین هر بیننده‌ای را برمی‌انگیزد.

محراب اصلی یا محراب واقع در گنبدخانه، مزین به انواع کاشی معرق و کتیبه و آجر ضربی است و بر دو کاشی ستاره‌ای شکل منصوب در آن، نام استادکار و تاریخ ساخت محراب نقش بسته است. گنبد زیبای مسجد از نوع دو پوسته پیوسته بوده و بر آن، نقش گل صابونکی معقلی با ظرافت اجرا شده است و بر ساقه آن عبارت «الملک لله» به خط کوفی تکرار شده است. دو مناره مسجد که ارتفاع تقریبی آن به بیش از ۵۲ متر می‌رسد، دارای قطری حدود ۸ متر است که در دوره صفوی به بنا افزوده شده؛ اما در سال ۱۳۱۳ هجری شمسی فروریخت و دوباره تجدید بنا شد. بلندی این مناره‌ها و کاشی‌کاری‌هایی که حتی تا بالای مناره‌ها انجام شده، تعجب همگان را برمی‌انگیزد؛ زیرا این مناره‌ها هر چه به سمت بالا رفته، باریک‌تر شده و تنها یکی از آنها نیز دارای پلکان است.

۵. مسجد جامع اصفهان

قدیمی‌ترین بنای تاریخی اصفهان را باید مسجد جمعه یا مسجد جامع اصفهان تلقی کرد. سیمای فعلی مسجد عمدتاً مربوط به اقدامات دوره سلجوقی است، اما تعمیرات و الحاقات آن به دوران‌های بعد به خصوص عصر صفویان مربوط می‌شود، اما در کاوش‌های باستان‌شناسی، مراحل قبل از سلجوقی هم به دست آمده که به دوران آل‌بویه و قرن سوم هجری باز می‌گردد. مسجد دارای ورودی‌های متعدد است که هر یک فضای مسجد را به بخش‌هایی از بافت پیرامون آن مربوط می‌کند. این ورودی‌ها همه در یک زمان ساخته نشده‌اند. گذرها و معابری که در گرداگرد

مسجد جامع اصفهان با نقشه چهار ایوانی بنا شده و از آنجا که ابداعات هنری و معماری ۱۵ قرن دوران اسلامی را در خود گرد آورده است، یکی از بهترین آثاری به شمار می‌رود که در دنیای امروز شهرت دارد.

مسجد وجود دارند، بیانگر ارتباط گسترده‌ای است که مسجد با بافت قدیم شهر دارد. مسجد جامع اصفهان با نقشه چهار ایوانی بنا شده و از آنجا که ابداعات هنری و معماری ۱۵ قرن دوران اسلامی را در خود گرد آورده است، یکی از بهترین آثاری به شمار می‌رود که در دنیای امروز شهرت دارد.

چهار ایوان اطراف میدان، مشخص‌کننده شیوه مسجده سازی ایرانیان است که پس از احداث آن، در سایر مساجد نیز رواج یافته است. شبستان مسجد بر ستون‌های مدور استوار است که با گچ‌بری‌های بسیار زیبا تزیین شده است. این قسمت مربوط به عصر دیلمیان است. گنبد و چهل ستون‌های اطراف آن که در ایوان جنوبی مسجد واقع شده، در فاصله سال‌های ۴۶۵ تا ۴۸۵ هجری قمری بنا شده است. این گنبد در زمان سلطنت ملکشاه سلجوقی و وزارت خواجه نظام‌الملک ساخته شده و از نمونه‌های نادر ساختمان‌های عصر سلجوقی است. ایوانی که در جلوی این گنبد آجری واقع شده، در اوائل قرن ششم هجری بنا گردیده و سقف آن از مقرنس‌های درشت ترکیب شده است.

گنبدی که در بخش شمالی حیاط مسجد واقع شده و قریباً گنبد خواجه نظام‌الملک است، در سال ۴۸۱ بنا گردیده است. در این قسمت کتیبه‌هایی از دوران‌های مختلف از جمله صفویان به چشم می‌خورد. در شمال ایوان، شبستان کوچکی قرار دارد که زیباترین محراب گچ‌بری مسجد را در بر دارد. این شبستان که به مسجد الجایتو نیز معروف است، دارای محرابی است که به مثابه گوهری تابناک از هنر ایرانی در جهان از شهرتی عظیم برخوردار است. شبستان جنوب شرقی مسجد که احتمالاً کتابخانه عظیم و مشهور خواجه نظام‌الملک را در بر داشته، در بمباران شهر اصفهان تخریب گردیده که مجدداً به شیوه اول بازسازی شده است. به طور کلی به همان اندازه که میدان نقش جهان و عمارت‌های تاریخی اطراف آن یادآور معماری و هنر دوران صفوی است، مسجد جمعه و محلات پیرامون آن افسانه زندگی در عهد

سلجوقیان و روزگار پیش از آن را بیان می‌دارد.
۶. مسجد جامع کرمان
مسجد جامع کرمان یا مسجد جامع مظفری در کنار میدان مشتاق و محصور به بازار مظفری و بازار قدمگاه قرار گرفته است.

ساختمان مسجد جامع کرمان بر طبق اصول قرینه‌سازی، دو ایوان بزرگ تابستانی و زمستانی دارد. در این مسجد انواع کاشی‌های معرق، هفت رنگ ساده و چندرنگ کار شده است.

بسیار شیوا و دلنشین منقوش و حجاری شده است. ساختمان مسجد بر طبق اصول قرینه‌سازی، دو ایوان بزرگ تابستانی و زمستانی دارد. در این مسجد انواع کاشی‌های معرق، هفت رنگ ساده و چندرنگ کار شده است.

۷. مسجد امیر چخماق یزد

مسجد امیر چخماق که در تاریخ‌های یزد به نام مسجد جامع نو نیز خوانده شده است، در دوره صفویه به همت امیر جلال‌الدین چخماق شامی، حاکم یزد و از امراء و سرداران و مقرب درگاه شاهرخ احداث شده است. این مسجد در سال ۸۴۱ هـ ق به پایان رسید. از حیث زیبایی، وسعت، اهمیت و اعتبار؛ بعد از مسجد جامع شهر قرار دارد.

در توصیف این مسجد باید گفت که در کرمانس (ساختمان جلوی درب ورودی) مسجد که به میدان امیر چخماق باز می‌شود، سنگی نصب گردیده که بر آن متن وقفنامه‌ای به خط نسخ تقریر شده است.

در طرف راهروی شمالی که از درب کرمانس به صحن وارد می‌شود، شبکه‌هایی ظریف از کاشی‌های معرق در پنجره‌ها نصب شده‌اند. قسمتی از سردر صفحه ایوان، کاشی‌کاری معرق شده است و جزوهای آن آجری‌رنگ می‌باشد. دور خارجی گنبد و بر کمربند آن کتیبه‌هایی به خط کوفی بنایی تکرار شده است.

محراب صحن اصلی، از کاشی معرق است با ساختمانی مقرنس کاری که در وسط آن سنگ مرمر بسیار خوش تراشی به اندازه $1/15 \times 3/28$ متر نصب شده است. در وسط مقرنس کاری یک گل مربع به اندازه 95×54 سانتیمتر و در دست چپ ایوان، یک سنگ مرمر به اندازه 30×28 سانتیمتر نصب شده است. سردر شرقی مسجد دارای کتیبه‌ای از کاشی معرق به خط ثلث محمد الحکیم است.

گنبد مسجد خمیده و ترکدار است و با کاشی سبز رنگ کاشی شده و پیرامون آن نیز کتیبه‌ای به خط کوفی قرار دارد.

از جمله مساجد چهار ایوانی است که دارای سردر رفیع، صحن، ایوان و شبستان است. براساس کتیبه سردر اصلی، روز چهارشنبه هفتم شوال سال ۷۰۵ هجری قمری، به دستور امیر مبارزالدین محمد مظفر؛ سرسلسله آل مظفر و استاد حاج محمد یزدی آغاز گردید و در اواخر سال ۷۵۵ هجری به پایان رسیده است، ولی در دوره‌های بعد، الحاقات و تعمیراتی در مسجد صورت گرفته است؛ از جمله مرمت کاشی‌کاری ایوان بزرگ در زمان وکیل‌الملک و کاشی‌کاری ستون‌ها و لچکی‌های داخل مسجد و احداث شبستان شمالی در دوره اخیر را می‌توان نام برد. ارزشمندترین قسمت بنا، کاشی‌کاری معرق محراب و سردر شرقی مسجد می‌باشد.

مسجد دارای ایوان، شبستان، مناره و صحن بسیار زیبا و باشکوه است. سردر بزرگ و بلند با کاشی‌کاری جالب آن، شباهت زیادی با مسجد جامع یزد دارد. در طرف دری که از خیابان مظفری وارد مسجد می‌شوند، سنگی بسیار عالی و شفاف به دیوار نصب است که به سنگ این شهرت دارد. این مسجد از یک صحن به ابعاد $84 \times 47 \times 66/56$ متر و چهار ایوان تشکیل شده که امروز صحن آن وسیع‌تر شده است. در ایوان ضلع غربی، محراب بسیار عالی و زیبایی وجود دارد که حاشیه بالای آن از سنگ مرمر سبز با خطوط

۸. مسجد کبود تبریز
مسجد جهان‌شاه یا
مسجد کبود (گوی
مسجد) از آثار
ابوالمظفر جهان‌شاه
بن قریوسف از
سلسله ترکمانان
قراقوبنلو است که
بنا به کتیبه سردر آن
در ۸۷۰ هجری به

همت و نظارت جان‌بیگم خاتون، زن جهان‌شاه بن قریوسف
قراقوبنلو پایان یافته است.

نمای روبروی مسجد با سردر کاشیکاری شده، شکوه و جلال
ویژه‌ای دارد. مصالح بنا آجری است و سنگ‌های ساختمانی نادری
در آن به کار رفته است. از بقایای مسجد معلوم می‌شود که آجرها
با گچ بندکشی شده است. صحن مربع شکل، حوضی برای وضو،
شبهستان‌های اطراف برای درس و همچنین پناهگاه مستمندان،
مسجد را تشکیل می‌دادند. در قسمت جلوی صحن و رو به قبله،
بنای اصلی مسجد به پا شده که محوطه‌ای محصور، پوشیده و
مربع شکل است. بالای این بنا گنبدی قرار داشت که از آجر
ساخته شده بود، اما هم‌اکنون ریخته است. ویژگی جالب این گنبد،
ساخت آن بر روی چهارپایه مربعی است که این مربع خود به خود
به تقارن و تجانس در درون مسجد می‌انجامد.

سردر اصلی این مسجد که با کاشی‌کاری‌های معرق تزیین
شده است، کتیبه‌ای دارد به خط رقا که به سال ۸۷۰ قمری نصب
شده است. این کتیبه و دیگر کتیبه‌های سردر مسجد، به خط
نعمت‌الله البواب؛ خوشنویس مشهور سده نهم است.
این مسجد گلدسته ندارد. زلزله سال ۱۱۹۲ هجری قمری، آسیب
قراوان به مسجد زد و در اثر آن گنبدهای مسجد فرو ریخت.

**کاتب چلبی در تاریخ
جهان‌نما می‌نویسد: «درگاه
مسجد جهان‌شاه، بلندتر
از طاق کسری است. بنایی
عالی است که هر کس
داخل شود، دلش اجازه
بیرون شدن را نمی‌دهد.»**

تعمیرات و دوباره‌سازی مسجد به منظور حفاظت و بازسازی
بخش‌های باقیمانده، شامل طاق‌ها و پایه‌ها از سال ۱۳۱۸ آغاز شد
و سال ۱۳۵۵ کارهای ساختمانی آن به اتمام رسید.
کاتب چلبی در تاریخ جهان‌نما می‌نویسد: «درگاه مسجد جهان‌شاه،
بلندتر از طاق کسری است. بنایی عالی است که هر کس داخل
شود، دلش اجازه بیرون شدن را نمی‌دهد.»

مادام دیولافوا! جهانگرد فرانسوی، انگیزه ایجاد این مسجد را
به خاطر علاقه جهان‌شاه قراقوبنلو به مذهب شیعه یاد کرده
و می‌نویسد: «این شخص دوستدار خاندان نبوت و عصمت و
طهارت بوده است. در تمام کاشی‌کاری‌های بی‌نظیرش، عبارت
«علی ولی‌الله» و اسامی مقدس حسین سلام‌الله علیها به اشکال
مختلف، زینت‌بخش دیوارها بوده است. گنبد فیروزه‌گون بزرگ و
بسیار معروف مسجد کبود، در بالای این قسمت قرار داشت. این
گنبد بود که مسجد را به فیروزه اسلام مشهور ساخته بود.»

۹. مدرسه گنجعلی خان کرمان

مجموعه گنجعلی خان کرمان، مجموعه عام‌المنفعه‌ای است که

هم‌زمان با شکوفایی

اقتصاد عصر

صفوی، در سال‌های

۱۰۰۷ تا ۱۰۲۹

هجری قمری، به

سعی گنجعلی خان

حاکم وقت کرمان

ساخته شد و به

همت پسرش

علی مردان خان

تکمیل گردیده

است. این مجموعه

هنوز هم مرکزیت

**حمام گنجعلی خان کرمان
که تا نیم قرن پیش دایر
بوده، یکی از زیباترین
و قدیمی‌ترین حمام‌های
ایران است که در اوایل
قرن یازدهم هجری قمری
ساخته شده و اکنون با
نام موزه مردم‌شناسی،
پرجاذبه‌ترین نقطه
توریستی شهر کرمان
محسوب می‌شود.**

۱۰. مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

در ضلع شرقی میدان نقش جهان و رویروی کاخ عالی قاپو، مسجدی واقع شده که در دوران صفویه آن را مسجد صدر و فتح‌الله نیز می‌نامیدند. طرح این مسجد در زمانی که نقشه چهارباغ و باغ هزار جریب به مرحله اجرا درآمد، ریخته شد و در دورانی که معماری صفویه به شکوفایی رسیده بود، توسط استاد محمدرضا اصفهانی مورد بهره‌برداری قرار گرفت.

آنچه مسجد شیخ لطف‌الله را در شمار نمونه‌های بارز هنر ایرانی-اسلامی قرار می‌دهد، اندازه کوچک و هماهنگی آن با بناهای اطراف میدان است. سردر زیبا و پرکار مسجد در سال ۱۰۱۲ به پایان رسید، اما بقیه مسجد و تزیینات کاشی‌کاری آن تا سال ۱۰۲۸ هجری به طول انجامید.

کتیبه سر در که به خط ثلث بسیار زیبا با کاشی سفید معرق بر زمینه لاجوردی نوشته شده، امضای علیرضا عباسی خوشنویس برجسته عصر صفوی را نشان می‌دهد. این نکته را استثنایی بودن مسجد یعنی نداشتن صحن و مناره که در تمامی مساجد اسلامی جزء لاینفک بنا است، تأیید می‌کند. وجود نداشتن صحن و مناره در مسجد شیخ لطف‌الله، باعث شده تا رواقی پوشیده از کاشی‌کاری زیبا و استادانه و پرکار، فضای مسجد را به گنبد مربوط کند.

محراب بی‌بدیل مسجد شیخ لطف‌الله که تاریخ ۱۰۲۸ و امضای محمدرضا بن استاد حسین بنا اصفهانی را بر خود دارد، از شاهکارهای معماری و هنر اسلامی-ایرانی است. کتیبه خارجی گنبد به خط ثلث با کاشی سفید معرق بر زمینه لاجوردی حاوی سوره‌های قرآن کریم است. وجود کتیبه‌های نفیس و طره‌های سردر که در درون گلدان مرمرین جای می‌گیرند، آن‌چنان زیبایی جاودانه در ذهن بیننده پیدار می‌کنند که یقین می‌کند معماری این اثر الهامی بوده است؛ زیرا دارای حالت ویژه و منحصر به فرد نیایش انسان با خداوند است.

مسجد را شاه عباس اول به احترام و افتخار شیخ لطف‌الله

خود را در هسته شهر حفظ کرده و از شاهکارهای معماری و مجموعه‌های عالی از آثار باشکوه دوره صفویه محسوب می‌شود. این مدرسه در غرب میدان گنجعلی خان کرمان قرار گرفته و اکنون به کاروانسرا مشهور است. تاریخ بنای آن طبق کتیبه کاشی معرق به خط علیرضا عباسی، متعلق به سال ۱۰۰۷ هجری است و معمار آن محمد سلطانی بزدی بوده است. این مدرسه با ایوان‌ها و حجره‌هایی در دو طبقه، مورد استفاده طلاب بوده است. کاشی‌کاری نمای داخلی مدرسه که کاشی معقلی و معرق است، نمونه‌های زیبایی از کاشی‌های دوره صفوی به شمار می‌رود. کاشی معقلی به نوعی کاشی مزین به خطوط کوفی بنایی گفته می‌شود که برای تزیین سطوح مختلف در معماری سنتی استفاده می‌شود.

این مجموعه شامل میدانی است که مرکز تجمع مردم، برگزاری مراسم جشن و عزاداری، ابلاغ اعلانات حکومتی، معرکه‌گیری مردمان و شعبده‌بازان بوده است. این محوطه به ابعاد ۵۰ × ۱۰۰ متر و به مساحت ۵۰۰ متر مربع می‌باشد که سه طرف آن بازارهای زیبای مسقف قرار دارد و در طرف دیگر آن حجره‌های تجاری واقع شده‌اند. ضرابخانه در شمال، حمام در جنوب، کاروانسرا یا مدرسه و مسجد در شرق، آب‌انبار در غرب و دو چهارسوق زیبا در شمال غرب و جنوب غرب میدان قرار گرفته‌اند.

دروازه شرقی میدان گنجعلی خان به بازار بزرگ گشوده می‌شود و رویروی آن حمام گنجعلی خان که به حمام خان معروف است، قرار دارد. این حمام که تا نیم قرن پیش دایر بوده، یکی از زیباترین و قدیمی‌ترین حمام‌های ایران است که در اوایل قرن یازدهم هجری قمری ساخته شده و اکنون با نام موزه مردم‌شناسی، پرچاینه‌ترین نقطه توریستی شهر کرمان محسوب می‌شود.

این بنا روزگاری مدرسه‌ای پررونق بود که بعدها به کاروانسرا تبدیل گردید. حجره‌های متعدد آن در دو طبقه و با شیوه معماری زیبایی طراحی شده‌اند.

**مسجد وکیل در شیراز
از لحاظ ساختمانی همانند
دیگر عمارات کریمخانی،
از مستحکمترین و در
عین حال هنرمندانه‌ترین
آثار تاریخی شیراز به
شمار می‌رود که از جهت
نماسازی و کاشی‌کاری آن،
از دیدنی‌ترین مساجد
ایران است.**

و طرح ترسیم شده،
هر کدام شاهکار هنر
نقاشی و کاشی‌کاری و
مقرنس‌کاری است.
از دالان با گذر از دو
راهروی پهن پس از
گذردن ۹۰ درجه وارد
حیاط بزرگ مسجد
می‌شویم. حیاط مسجد
به وسیله سنگ‌های
بزرگ مفروش شده
است. حوض بزرگ و

مستطیلی شکل در وسط آن از سنگ ساخته شده که دارای ۴۰ متر
طول و ۵ متر عرض است.

سمت رو به قبله که در پشت دالان واقع است و در وسط، طاق
بسیار مجلل و مرتفعی بنا شده که آن را طاق مروارید می‌گویند.
دهنه این طاق ۱۲ متر و با جرزهای دو طرف آن، ۲۰ متر و عمق آن
۴ متر و ارتفاع آن نزدیک ۲۰ متر می‌باشد. ازاره‌های داخل طاق با
سنگ‌های مرمرعالی و ازاره جرزها، با سنگ‌های گندمک پوشیده
و روی آنها، خطوط اسلیمی و گل و برگ با طرز زیبایی حجاری
شده است. این طاق که از لحاظ معماری و کاشی‌کاری و نقوش
و خطوط و حجاری بی‌نظیر است، در واقع همان گونه که معروف
شده، مروارید غلظانی است که بر تارک این مسجد می‌درخشد.
شبهستان بزرگ نیز در پشت طاق جنوبی قرار دارد که در طول
داخل شبهستان ۱۳ دهنه و در عرض آن ۵ دهنه طاق‌نما است.
سقف دهنه میانی که از در ورودی شبهستان تا محراب ادامه دارد،
با کاشی‌های تک رنگ براق آراسته شده و در وسط این کاشی‌ها
جمله «یا علی» به خط کوفی نوشته شده است.

۱۲. مسجد جامع عتیق شیراز

مسجد جامع عتیق یا مسجد آدینه، از کهن‌ترین مساجد قدیمی
شیراز است که در مشرق شاهچراغ قرار دارد. این مسجد دو
ایوانی، در سال ۲۸۱ ه.ق. به دستور عمرولیث صفاری ساخته
شد. ساختمان مسجد که اولین هسته تاریخی شهر شیراز است،
مشمول بر بنایی مرتفع است که دارای چندین حجره و شبهستان
است و برخی قسمت‌های آن دو طبقه می‌باشد و همچنین دارای
شش درب ورودی و خروجی است. سردر شمالی مسجد با
کاشی مقرنس‌کاری شده است و بر روی چهار کتیبه نام دوازده
امام بر روی کاشی نگاشته شده و در جرزهای دو طرف این
سردر نصب شده است. در وسط ضلع شمالی مسجد، طاق‌نمای
مرتفعی قرار گرفته است که در دو طرف بام آن دو گلدسته
وجود دارد و سقف آن با آجر، مقرنس‌کاری شده است. در
حاشیه بالای داخلی این طاق نیز سوره انسان با خط نسخ بر
روی کاشی نگاشته شده است.

در درون طاق‌نما، کتیبه‌ای قدیمی با خط ثلث نگاشته شده است
که بخشی از آن باقی مانده است. بر فراز در ورودی شبهستان ضلع
جنوبی، کتیبه‌ای دیگر با خط ثلث پیچیده بر روی کاشی نگاشته
شده است که بخشی از آن تخریب شده است. این کتیبه در زمان
شاه تهماسب اول صفوی نگاشته شده و در پایان آن تاریخ ۹۷۳
ه.ق. تاریخ مرمت مسجد ذکر شده است. در دو طرف شبهستان،
دو طبقه وجود دارد که سقف آن از آجر است و در انتهای آن نیز،

جبل عاملی، روحانی شیعه آن روزگار که از لبنان به ایران آمده
بود، ساخته است. مدرسه‌ای نیز در کنار مسجد برای تدریس این
دانشمند برجسته ساخته شد که امروز اثری از آن نیست.

۱۱. مسجد وکیل شیراز

یکی از بناهای معروف کریم‌خان زند، مسجدی است که به
مناسبت لقب او، وکیل خوانده شده است. این مسجد از لحاظ
ساختمانی همانند دیگر عمارات کریم‌خانی، از مستحکم‌ترین و
در عین حال هنرمندانه‌ترین آثار تاریخی شیراز به شمار می‌رود که
از جهت نماسازی و کاشی‌کاری آن، از دیدنی‌ترین مساجد ایران
است.

تاریخ بنای این مسجد ۱۱۸۷ هجری بوده است. عرض طولیل
صحن مسجد نیز از دیدنی‌های این بنای عظیم است که بر دیگر
جلوه‌های این بنا افزوده است. یکی از شاهکارهای هنری مسجد
وکیل، حجاری چهل و هشت ستون آن است که سقف شبهستان
وسیع مسجد را نگه داشته است. حجاری این ستون‌های یکپارچه
به قدری استادانه صورت گرفته که سر سوزنی با هم اختلاف
ندارند. این مسجد در زمینی به وسعت قریب یازده هزار متر مربع
بنا شده است. ابعاد مسجد از بیرون ۱۲۰ متر طول و ۸۰ متر عرض
است که بر آن، مساحت حیاط و شبهستان زمستانی را که خارج از
محدوده مسجد است، باید اضافه کرد.

ساختمان سه طاق مجلل و باشکوه آن - طاق سردر ورودی، طاق
مروارید و طاق ورودی به شبهستان بزرگ - از شاهکارهای معماری
است. خطوط کتیبه‌ها که به خط ثلث و نسخ و نستعلیق نوشته شده،
در نوع خود شاهکار است؛ به ویژه خطوط ثلث کتیبه‌های طاق‌های
بزرگ و محراب آن که با قلم درشت نوشته شده است. کاشی‌های
پیشانی طاق‌ها و جرزها، به ویژه کاشی‌های هفت رنگ سه طاق
بزرگ که با رنگ‌های زنده و جالب ساخته شده و روی آنها گل
و بته و خطوط اسلیمی و ترنج‌های زیبا، روی زمینه‌های گوناگون
نقش شده و طرح لچکی‌های بالای طاق‌نماها که به چندین قسم

محرابی کاشی کاری شده قرار دارد که بر فراز آن به خط کوفی سوره توحید و نام پنج تن نگاشته شده و در زیر آن دو آیه قرآنی به خط نسخ نوشته شده است. ضلع غربی دارای دو در است که سردر یکی از آنها،

یزدی بندی است و مقرنس کاری و کاشی کاری و معرق کاری شده است. این در یکی از درهای مهم مسجد است که بر فراز آن کتیبه ای است که آیات قرآنی بر روی آن با قلم درشت و به خط ثلث عالی بر روی کاشی نگاشته شده است. صحن مسجد با مساحت ۱۶۷۲ مترمربع با سنگ های مرمر مفروش بوده و در دالان های ورودی مسجد چندین سنگاب وجود داشته که همیشه پر آب بوده است. در اطراف یکی از این سنگاب ها نقش و نگارهایی وجود دارد که گرداگرد آن آیات قرآنی نگاشته شده است.

در وسط صحن مسجد، بنایی مکعب شکل از گچ و سنگ ساخته شده است که نزدیک به یک متر از سطح زمین بلندتر است و گرداگرد آن را ایوانی به عرض دو متر فرا گرفته است. این بنا که در سال ۷۵۲ ه.ق به دستور شاه شیخ ابواسحاق حاکم فارس ساخته شده، دارالمصحف یا خداخانه خوانده می شود و این بدان جهت است که در این مکان علاوه بر قرآن هایی تاریخی به خط امیرالمؤمنین علی (ع)، قرآن هایی منسوب به امام حسن و امام صادق (ع) و چند تن از صحابه پیامبر و تابعین او نگاهداری می شده است.

در وسط ضلع شمالی مسجد جامع عقیق شیراز، طاق نمای مرتفعی قرار گرفته است که در دو طرف بام آن دو گلدسته وجود دارد و سقف آن با آجر، مقرنس کاری شده است. در حاشیه بالای داخلی این طاق نیز سوره کاشی نگاشته شده است.

گوهرشاد، یادگار یک معماری باستانی است از عهد تیموری در جنوب حرم رضوی که بنا به دستور گوهرشاد، همسر شاهرخ تیموری و توسط قوام الدین بن طیان در سال ۸۲۱ هجری قمری ساخته شده است.

۱۳. مسجد گوهرشاد مشهد
گوهرشاد، یادگار یک معماری باستانی است از عهد تیموری در جنوب حرم رضوی که بنا به دستور گوهرشاد، همسر شاهرخ تیموری و توسط قوام الدین بن طیان در

سال ۸۲۱ هجری قمری ساخته شده است.

کاشی کاری مسجد با طاق های گنبدی شکل و مناره های آن، جلوه خاصی به بنا داده، به طوری که آن را به نمونه کاملی از هنر ایرانی در قلب حرم تبدیل کرده است. ایوان مقصوره، ایوان جنوبی مسجد است که با ۵۰۰ مترمربع مساحت، شکوه خاصی آفریده است. منبر صاحب الزمان (ع) در کنار محراب ایوان مقصوره، به لحاظ قدمت حایز اهمیت است. این منبر به دست استاد محمد نجار خراسانی مثبت کار معروف عصر فتحعلی شاه ساخته شده است. به کارگیری چوب گردو با شیوه مثبت کاری و بدون به کار رفتن میخ، این اثر را بسیار ارزشمند و هنری کرده است.

کاشی های معرق نفیس، همه اضلاع مسجد را پوشانده و تمام دیوارها به اسماء الله، آیات قرآن و احادیث تزیین شده است. کتیبه ممتاز و تاریخی بایسنقر - فرزند گوهرشاد - با زیباترین شکل بر پیشانی ایوان مقصوره خودنمایی می کند. تاریخ بنای مسجد بر کاشی های معرق این کتیبه به چشم می خورد.

گنبد رفیع مسجد بر فراز ایوان مقصوره، بر عظمت این بنا افزوده است. سطح خارجی این گنبد با آجر لعابدار و کتیبه ای به خط کوفی تزیین شده است و در دو طرف ایوان مناره هایی به ارتفاع ۴۳

به هم متصل شده‌اند. صحن از سوی شمال، مشرق و جنوب به کوچه باریکی محدود می‌شود. این کوچه هنگامی که به جلوی مدخل اصلی صحن یعنی مناره و سردر مقبره می‌رسد، وسیع می‌شود و به صورت میدانی درمی‌آید. در این بنا سه محل ورود وجود دارد. یکی در جنوب و دو در دیگر در شمال. درهای شمالی هم سطح با صحن هستند، ولی در جنوبی توسط یک راهرو وسیع و ۱۲ پله بلند به صحن راه دارد. بنابراین ارتفاع این ۱۲ پله نشانگر اختلاف سطحی است که میان کف صحن و کف کوچه جلوی مدخل جنوبی وجود دارد.

مسجد جامع دارای امتیازات خاصی از نظر معماری و کاشی کاری است که به لحاظ قدمت متعلق به قرن ششم ه.ق است و کتیبه‌ای بر در آن مورخ به سال ۷۰۴ هجری می‌باشد. ساختمان ایوان شمالی و طاق مرتفع و تزیینات گچ‌بری داخل ایوان چشم‌گیر است. این مسجد دارای درهای قدیمی است. در روی دو در آن تاریخ سال ۸۲۵ و ۹۷۲ و ۱۰۱۲ ه.ق حک شده است. همچنین سه لوح سنگی در ایوان مسجد نصب شده که همگی دال بر تعمیرات و فهرست موقوفات این مسجد می‌باشد. مقبره شیخ عبدالصمد اصفهانی بنای گنبددار هرمی شکلی است که از نظر ساختمان و معماری و دارا بودن تزیینات گچ‌بری و محراب کاشی و ضریح چوبی، شهرت خاصی دارد. این محراب مورخ به سال ۷۰۷ ه.ق است. کتیبه کاشی سردر خانقاه به خط ثلث نیز مورخ به سال ۷۲۵ ه.ق است، اما لوح سنگ سردر دارای تاریخ ۹۲۱ هجری قمری است. مناره مقبره نیز دارای کاشی کاری زیبا و کتیبه است.

۱۰. باغ فین کاشان

بنای اولیه باغ فین کاشان به قبل از اسلام برمی‌گردد و با تمدن هفت هزار ساله شهر قدیمی سیلک، پیوندی دیرینه دارد و از آب چشمه سلیمانیه مشروب می‌شود که منسوب به حضرت سلیمان نبی است و به سال ۹۹۶ هجری تکمیل گردیده است. باغ فین کاشان نمونه ستودنی باغ‌های اصیل ایرانی - اسلامی است که تمام مشخصات و جنبه‌های مختلف باغ‌های ایرانی در آن جمع

بنای اولیه باغ فین کاشان به قبل از اسلام برمی‌گردد و با تمدن هفت هزار ساله شهر قدیمی سیلک، پیوندی دیرینه دارد و از آب چشمه سلیمانیه مشروب می‌شود که منسوب به حضرت سلیمان نبی است و به سال ۹۹۶ هجری تکمیل گردیده است.

شده است. قرینه‌سازی محور باغ، خیابان‌ها و نهرهای متعدد با کفپوش‌های آبی رنگ و فواره‌های تعبیه شده که صدای آب را در فضای باغ و ایوان‌ها می‌پراکند، به این باغ جلوه خاصی داده است. این باغ نمونه‌ای از مراکز عهد صفوی است که در دوره زندگی و قاجاریه بناهایی به آن افزوده شده است. طراحی نهرها و نحوه گردش آب در خیابان‌های باغ و فواره‌های فیروزه‌ای رنگ، منسوب به غیاث‌الدین جمشید کاشانی، ریاضی‌دان قرن نهم هجری است.

متر از کف مسجد ساخته شده و دارای کتیبه‌های فراوان است. دو ایوان شرقی و غربی مسجد، آن را به رواق امام خمینی و بست شیخ بهایی مرتبط می‌کند. گوه‌رشد دارای صحنی به وسعت ۲۸۰۰ مترمربع است.

مقبره شیخ عبدالصمد اصفهانی در مسجد جامع نطنز، بنای گنبددار هرمی شکلی است که از نظر ساختمان و معماری و دارا بودن تزیینات گچ‌بری و محراب کاشی و ضریح چوبی، شهرت خاصی دارد.

بنای مسجد شامل ۸ ایوان بزرگ و هفت شبستان است. گنبدخانه پشت ایوان مقصوره یا شبستان‌های یک طبقه، بخش‌های مختلف را به هم مرتبط می‌کند. ایوان جنوبی، ایوان مقصوره نام دارد و ایوان شمالی معروف به ایوان دارالسیاده است. ایوان شرقی، ایوان اعتکاف است و ایوان غربی، ایوان شیخ بهاء‌الدین نامگذاری شده است.

۱۴. مسجد جامع نطنز

این مجموعه شامل مسجدی است که ساختمان بخش‌های مختلف آن میان سال‌های ۷۰۴ و ۷۰۹ هجری به پایان رسیده است، به اضافه مقبره شیخ عبدالصمد اصفهانی و یک مناره رفیع که به تاریخ ۷۲۵ هجری توسط استاد حسین خراسانی ساخته شده است؛ اما در فهرست ویلبر، معمار مقبره شیخ عبدالصمد ابراهیم بن اسماعیل بنا اصفهانی و معماران ایوان شمالی مسجد جامع نطنز، محمدرضا امامی و حیدر و تاریخ ساخت آن ۷۰۷ هجری قمری قید شده است.

مسجد در اصل شامل یک شبستان هشت‌گوشه است که نمازخانه‌ای است گنبدی. این شبستان به صحنی چهار ایوانه باز می‌شود که ایوان‌های آن توسط سراسراها و رواق‌های مختلف

دولاوله سیاح معروف ایتالیایی می‌نویسد، باید با طیب خاطر اعتراف کنم خیابان پوپولو در رم، خیابان پوجیو در ناپل، خیابان ژن در خارج شهر ژن و خیابان مونتر آل در شهر پالمو، هیچ‌کدام به پای مدرسه چهار باغ اصفهان نمی‌رسد.

۱۶. مدرسه چهارباغ اصفهان

اصفهان در سال ۱۰۰۶ هجری رسماً به پایتختی شاه عباس اول انتخاب شد و از این سال به بعد، فعالیت قابل ملاحظه‌ای برای ساختن پل‌ها و مساجد تاریخی به منظور تزئین پایتخت به عمل آمد. فکر ایجاد چهارباغ هم در همین سال پیدا شد و دستور داده شد از محل دروازه دولت تا دامنه کوه صفا - دروازه شیراز - خیابان طویل و عریض مشجری احداث شود. در حقیقت چهارباغ بیشتر برای این که باغ باشد ساخته شده، نه خیابان خاصه که این اسلوب خیابان‌سازی برای عبور و مرور آن زمان مورد احتیاج نبوده است.

پترو دولاوله؛ سیاح معروف ایتالیایی می‌نویسد: دو دیوار به ارتفاع مساوی در دو سمت خیابان است و پشت این دیوارها تا حدود نصف خیابان باغ‌ها قرار دارد. مردم اجازه دارند داخل این باغ‌ها شده، گردش کنند. در طرفین خیابان در فاصله‌های مساوی، درهای این باغ‌ها دیده می‌شود که رو به روی یکدیگر قرار گرفته‌اند. درخت‌های فراوان در هر سو چه در خیابان و چه داخل باغ در دو سمت دیوارها دیده می‌شود که ردیف هم به یک اندازه در فواصل مساوی کاشته شده و با طراوت و دلگشا است. علاوه بر این‌ها در فاصله‌های معین، مقابل بناهای بسیار زیبا، حوض‌های بزرگ آب

باغ‌شاه فین به واسطه وجود چشمه سلیمانی، کثرت درختان نهرها و حوض‌های فراوان و عمارات باشکوه در شمار زیباترین باغات قدیمی ایران محسوب می‌شود. یعقوب لیث صفاری در سال ۲۶۵ هجری قمری در باغ فین اردو زده است و شاه اسماعیل صفوی به سال ۹۰۹ هجری در این باغ مراسم تاج‌گذاری خود را جشن گرفت. رضا عباسی؛ نقاش مشهور عهد صفوی، هنر خوشنویسی خود را نخستین بار بر در و دیوار این باغ آزمود.

میرزا تقی‌خان امیرکبیر در بازگشت از سفر اصفهان، چند روزی در این باغ اقامت کرد. امیر هرگز تصور نمی‌کرد که زندگانی‌اش در همین جا، درست در ضلع چپ محوطه باغ در حمام عهد صفوی به پایان خواهد رسید. هنوز هم مردم ایران این باغ را به آن حادثه ناگوار بیشتر بیوند می‌دهند تا به این همه زیبایی و شوکت ماندگار شترگلوی شاه عباسی که از آثار دوره صفوی است؛ به صورت بنای دو طبقه‌ای در وسط باغ واقع شده است و در وسط آن حوض کاشی‌کاری زیبایی وجود دارد. دیوار این بنای زیبا را با نقاشی‌های زیبا زینت داده‌اند. عمارت کریم‌خانی و حمام معروف فین؛ از بناهای دیگر این مجموعه زیبا هستند. باغ شاه فین مجموعه‌ای شکل‌یافته در ادوار تاریخی است، چه آن‌گاه که شکل‌گیری‌اش را به دوران آل‌بویه نسبت می‌دهند و توسعه‌اش را مرهون عهد ایلخانان می‌دانند و چه آن‌گاه که گفته‌هایی مبنی بر وجودش پیش از اسلام را به میان می‌آورند.

پس از طی حکومت شاه اسماعیل و در آخرین سال‌های حکومت شاه تهماسب در سال ۹۸۲ هجری قمری، زلزله سختی در کاشان حادث گردید که علاوه بر قریه فین، باغ را نیز به کلی ویران کرد. به فرمان شاه عباس اول، طرح باغ جدید بدین گونه پی افکنده شد. باغ‌فین از تبار باغ قلعه‌های ایرانی است که براساس ساختار و نظم فضایی باغ ایرانی - اسلامی، فضایی مهندسی و خالص به دست می‌دهد و در نقطه‌ای در میانه باغ نیز کوشک یا بنای میانی قرار گرفته است.

با تناسب صحیح و اشکال مختلف بدون لبه دیده می‌شود که آب در کف سنگ‌فرش خیابان موج می‌زند. شاردن؛ سیاح فرانسوی، راجع به خیابان چهارباغ در سفرنامه خود نوشته است: «این خیابان زیباترین معبری است که تاکنون دیده و یا شنیده‌ام، ولی امروز منظره خیابان چهارباغ به کلی تغییر یافته است. نهر سنگی وسط پیادرو را پر کرده و خیابان را تسطیح نمودند».

سال احداث خیابان چهار باغ به استناد تاریخ عالم‌آرای عباسی، سال ۱۰۰۶ هجری قمری است. هر یک از باغ‌های اطراف چهارباغ نامی ویژه داشته است که مشهورترین شان عبارت‌اند از: باغ تخت، باغ چهل ستون، باغ کاج، باغ بابامیر، باغ تویخانه، باغ نسترن، باغ فتح‌آباد و باغ پهلوان حسین. خیابان را رودخانه‌ای قطع می‌کند که از ترکیب هزاران جویباری که از کوهستان‌های نزدیک سرازیر می‌شوند، به وجود آمده است. بعد از این رودخانه، خیابان کماکان با همان دیوارها و درختان و خانه‌ها و باغ‌ها و حوض‌ها ادامه دارد.

دولال‌الله همچنین می‌نویسد: «باید با طیب خاطر اعتراف کنم خیابان پویولو در رم، خیابان پوجیو در ناپل، خیابان ژن در خارج شهر ژن و خیابان مونرال در شهر پالرمو، هیچ‌کدام به پای آن نمی‌رسد».

۱۷. مدرسه سپهسالار تهران

مسجد و مدرسه سپهسالار شهید مطهری نخستین و بزرگ‌ترین مسجد و مدرسه عالی در تهران است که از نزدیک‌ترین تلفیق‌ها میان معماری ایرانی و معماری مساجد استانبول است. این مسجد سپهسالار، گنبد ویزهای دارد؛ تعداد مناره‌های بیش از اندازه متداول آن که حدود ۱۰ مناره است و گنبد دو گوش خوابیده‌اش، بیش از همه نشان از سبک معماری مساجد ترکیه دارد.

کارشناسان معماری معتقدند که این بنا یا بهره‌گیری از کاشی‌کاری‌ها و مجموعه هنرهای معماری دوره قاجار طراحی و ساخته شده است. از حاج ابوالحسن معمار و استاد جعفرخان معمارباشی کاشانی؛ به عنوان معماران اصلی مسجد و مدرسه یاد می‌کنند. به طور کلی طرح این بنا ملهم از مسجد جامع اصفهان، مسجد ایاصوفیه استانبول و مدرسه چهارباغ اصفهان است.

مسجد و مدرسه سپهسالار؛ تلفیقی از هنر و مذهب باتیان این بنای بزرگ و نیز سازندگان ساختمان مجلس شورای ملی؛ حاج میرزا حسین‌خان سپهسالار قزوینی؛ صدراعظم دوره ناصرالدین شاه قاجار و برادرش مشیرالدوله است که ساخت این بنا در دو سال پایانی عمر میرزا حسین‌خان آغاز شد و هزینه آن نیز از محل عواید شخصی وی تأمین گردید، ولی تکمیل مجموعه پس از مرگ وی توسط برادرش یحیی‌خان مشیرالدوله صورت گرفت. میرزا حسین‌خان سپهسالار، سال‌ها سفیر ایران مقیم در استانبول بود. برای همین زمانی که به ایران بازگشت، با نگاهی به مساجد ترکیه شروع به ساخت این مسجد کرد. شاید این نزدیک‌ترین تلفیق میان معماری ایرانی و معماری مساجد استانبول باشد.

نمازخانه مسجد که به چهل ستون معروف است، در شرق صحن قرار دارد؛ صحنی که دارای چهار باغچه، چهار خیابان و حوض بزرگی در میانه است که در قدیم از آب جاری قنات تهران که برای مدرسه، مسجد و عمارت بهارستان می‌آمد، سیراب می‌شد. چهار ایوان مرتفع رویروی هم قرار دارند که کوتاه‌ترین آنها رو به قبله است و گنبدی دارد که با گنبد مساجد قدیمی‌تر از خود

مسجد و مدرسه سپهسالار - شهید مطهری - نخستین و بزرگ‌ترین مسجد و مدرسه عالی در تهران است که از نزدیک‌ترین تلفیق‌ها میان معماری ایرانی و معماری مساجد استانبول است.

تفاوت می‌کند و معماری جدیدی را ارائه می‌دهد. چهار مناره بلند که پایه‌های هر یک تا کمر از سنگ است و به شیوه ظریفی حجاری شده، به همراه دو مناره دیگر در دو طرف جلوخان، در مجموعه شش مناره مسجد را تشکیل می‌دهند؛ از چهار مناره اولی، دو مناره به دو پهلوی ایوان متصل است و دو مناره دیگر ایوان قرار دارد. تمامی مناره‌ها از آجر ساخته شده و پوششی با کاشی‌کاری بسیار زیبا دارند.

در حال حاضر در بخش بالای کتابخانه مسجد، یک نمایشگاه دائمی از آثار قدیمی مانند مجموعه آثار میرزا طاهر تنکابنی و بسیاری دیگر از مجموعه‌های تاریخی و باارزش وجود دارد.

۱۸. مدرسه شوکتیه یزد

مدرسه شوکتیه که قبل از آن به عنوان حسینیه شناخته می‌شده است، در داخل بافت تاریخی یزد قرار دارد و در کوچه‌ای با شیب نسبتاً زیاد واقع شده است که ورودی‌های بنا در پایین‌ترین قسمت بنا قرار دارند. در مجاورت آن نیز بنای خواجه خضر و گرمابه نسترن یا قلعتی نزدیک به آن ساخته شده است. سال ساخت این بنا را که توسط معماران یزدی ساخته شده، به سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۲ هجری قمری نسبت می‌دهند.

این بنا به سبک ویژه معماری کویر ایران و به صورت چهار فصل ایجاد شده که از یک فضای مرکزی به صورت حیاط و بخشی پیوسته ساخته شده که دور می‌گردد. حیاط، بخش عمده‌ای از بنا را در بر می‌گیرد که با آجر فرش شده است. این بنا دارای سه ورودی

است. سردر ورودی بنا یا طاق جناقی دارای تزئینات مقرنس است و بخش‌های دیگر مرکب از: تالار، پنج دری، سردری، راهروها، اتاق‌های فراوان، هشتی، دهلیز، ایوان رفیع، حجره‌های دور تا دور حیاط و حمام است. این بنا تک ایوان بوده و البته ایوانی باشکوه و بلند دارد. ایوان عریض و رفیع آن با طاق ضربی پوشیده شده است و گچ‌بری‌های روی طاق‌های آن را طرح‌های اسلیمی تشکیل می‌دهند. تالار وسیع و زیبای بنا در امتداد ایوان اصلی قرار دارد که سقف آن با پنجره‌های نورگیر و گچ‌بری‌های زیبا طراحی شده است.

از ورودی مدرسه، راهرویی به عرض یک و نیم متر با شیب ملایم به تالار می‌رسد و تورفتگی‌هایی در دو طرف آن وجود دارد و دیوارها با گچ سفید اندود شده و گاه سقف‌های منظم آن را نیز آراسته‌اند. ایوان‌های دور تا دور حیاط نیز با ستون‌ها و طاق‌ها و قوس‌ها شکل گرفته‌اند و مانند حلقه‌های پیوسته در دو طرف ساخته شده‌اند. حوض خانه و آشپزخانه نیز در ضلع شرقی مدرسه قرار دارد. پله‌ها و پاگردها نیز با پیچش خاصی به بام و طبقه اول می‌رسد که بر اساس روابط فیثاغورث طراحی شده است.

این مکان و حسینیه داخل آن، متعلق به خاندان شوکت‌الملک بود و از محل موقوفات شوکتی اداره می‌شد و از این جهت به نام شوکتیه مشهور بود. حسینیه مزبور، در جنوب مظهر قنات قصبه واقع بود و در آن مراسم عزاداری برگزار می‌شد. چون بنای حسینیه نسبتاً فرسوده شده بود، محمد اسماعیل خان - شوکت‌الملک، اول - دستور داد حسینیه بزرگ و باشکوهی در روبروی حسینیه قدیمی ساختند که آن را در برابر این حسینیه، حسینیه شوکتیه نو نامیدند. اسماعیل خان در سال ۱۳۲۵ هجری قمری در محل حسینیه شوکتیه که توسط برادرش ساخته شده بود، اقدام به تأسیس مدرسه شوکتیه نمود. این مدرسه پس از مدرسه عالی دارالفنون و مدرسه ابتدایی رشدیه که به همت حاج میرزا حسن تبریزی در

تهران تأسیس شد، سومین مدرسه از نوع مدارس جدید در ایران محسوب می‌شود.

۱۹. امامزاده محروق نیشابور

امامزاده محروق یکی از نوادگان امام سجاد (ع) بود که در پی قیامی که ضد خلیفه وقت صورت پذیرفت، شهید شد. پیکر او را به آتش کشیدند و از همین رو به محروق معروف شد. آرامگاه این امامزاده که در کنار آرامگاه عمر خیام است، بنای زیبایی دارد و در فهرست آثار تاریخی به ثبت رسیده است.

در کنار بقعه امامزاده محروق، بقعه امامزاده ابراهیم نیز هست که به وسیله دری به هم راه دارند. بقعه امامزاده محروق در باغ مصفایی در فاصله سه کیلومتری شرق نیشابور واقع شده است که از بناهای زیبای قرن دهم هجری بوده و با گنبد کاشی کاری و ایوان‌های بلند در وسط باغ مشجری قرار گرفته است. کتیبه کاشی معرق ایوان، صندوق مثبت و در ورودی حرم، از زمان شاه تهماسب اول است. کاشی‌های آزاره آن نیز از زمان نادرشاه افشار باقی مانده است. بانی این مزار، امیر کمال‌الدین شاه میرحسین است. کتیبه منظومی که در سمت راست ایوان بر روی سنگ حجاری شده، بیانگر آن است که در اواخر دوره صفوی، استاد محمدخان به بنای مسجد و مصلی

امامزاده محروق یکی از نوادگان امام سجاد(ع) بود که در پی قیامی که ضد خلیفه وقت صورت پذیرفت، شهید شد. پیکر او را به آتش کشیدند و از همین رو به محروق معروف شد. آرامگاه این امامزاده که در کنار آرامگاه عمر خیام است، بنای زیبایی دارد و در فهرست آثار تاریخی به ثبت رسیده است.

اقدام نموده است.

به روایت امام صادق (ع)، ذی‌الدعوه فرزند امام چهارم، در سال ۱۳۴ هجری قمری دامن از سرای خاک بر گرفته است. از فرزندان وی محمد را نام برده‌اند که در نیشابور شهید شد و به امامزاده محمد محروق معروف گردید و آرامگاه وی در تلاجرد علیاست. نقل است امامزاده محمد محروق، یکی از دختران بنی‌امیه را به همسری می‌گیرد. چون دختر به مذهب تشیع روی می‌آورد، به فرمان خلیفه به وسیله یزید بن ملهیب، حاکم خراسان، شهید و سوزانده شده است. امام رضا (ع) هنگام گذشتن از نیشابور، به زیارت این امامزاده رفته‌اند.

بنای این عمارت از شاه تهماسب است که شاه‌صفی آن را مرمت نموده است.

۴۰. مسجد امام اصفهان

در منتهی‌الیه جنوبی میدان امام اصفهان، مسجدی بریاست که نمونه ارزنده‌ای از معماری قرن ۱۱ هجری به شمار می‌رود. ساختمان مسجد در سال ۱۰۱۹ هجری قمری شروع شد و در سال ۱۰۳۸ هجری قمری به پایان رسید. سردر زیبا و باشکوه مسجد با کاشی معرق است، اما بقیه قسمت‌ها با کاشی خشت‌تزیین گردیده است. کتیبه سردر مسجد به خط ثلث علیرضا عباسی و مورخ به سال ۱۰۲۵ است. در ذیل این کتیبه به خط ثلث محمدرضا امامی، کتیبه دیگری نصب شده که به موجب آن، مقام معماری و مهندسی معمار مسجد امام، استاد علی‌اکبر اصفهانی و ناظر ساختمان محب‌علی بیک‌الله تجلیل شده است. مسجد در عصر صفویه به نام‌های مسجد مهدیه، مسجد المهدی نیز نامیده می‌شد. سردر ورودی رفیع و باشکوه مسجد با مناره‌های طرفین بر زیبایی بنا می‌افزاید. این سردر با کاشی‌های تزیینی چند رنگ همراه با نقوش گل و گیاه و پرند و مقرنس‌های پوشیده از کاشی‌های معرق با نقش‌های متنوع و زیبا تزیین شده است.

کتیبه‌های موجود در مسجد امام که به خط اساتید بزرگ و برجسته آن عصر همچون عبدالباقی تبریزی، محمدرضا امامی و محمد صالح اصفهانی هستند، بر عظمت و شهرت مسجد می‌افزایند. در دو گوشه جنوب شرقی و جنوب غربی مسجد دو مدرسه قرار دارند که اولی را مدرسه ناصری و دیگری را مدرسه سلیمانیه می‌نامند. سنگ مشهور به سنگ شاخص که در چهار فصل، ظهر شرعی را نشان می‌دهد، در مدرسه سلیمانیه قرار دارد. محاسبه، تعبیه و نصب این سنگ، از ابتکارات و ابداعات شیخ‌بهای دانشمند بی‌نظیر عصر صفوی است.

گنبد با عظمت و رفیع مسجد که به صورت دوشاخه ساخته شده، بر روی صحن قرار دارد. این گنبد را بزرگترین و پرکارترین و استادانه‌ترین آثار معماری قرن ۱۱ هجری می‌دانند. از ویژگی‌های این گنبد که حدود ۵۴ متر ارتفاع دارد، انعکاس صداست و این به خاطر دوشاخه بودن گنبد و فضای ۱۶ متری بین دو گنبد است. ارتفاع ایوان بزرگ جنوبی مسجد نیز ۳۳ متر است و دو مناره در طرفین آن قرار گرفته‌اند که ارتفاع هر یک از آنها ۴۸ متر است. این

مسئله‌ای که در مسجد امام جلب توجه می‌کند و اکثر معماران و مهندسين نیز آن را یکی از استادانه‌ترین شگردهای معماری به حساب آورده‌اند، مسئله رعایت جهت قبله در مسجد امام اصفهان است.

دو مناره با کاشی‌تزیین شده‌اند و نام‌های محمد و علی به طور تکراری به خط بنایی بر بدنه آنها نقش بسته است. مسئله‌ای که در مسجد امام جلب توجه می‌کند و اکثر معماران و مهندسين نیز آن را یکی از استادانه‌ترین شگردهای معماری به حساب آورده‌اند، مسئله رعایت جهت قبله در مسجد است. به طور کلی مسجد امام اصفهان با مناره‌های رفیع و ایوان‌های سر به فلک کشیده و شبستان‌های عالی و محراب‌های نفیس و هم‌چنین با طرح یکپارچه و متوازن خود، از شاهکارهای بی‌نظیر و مسلم معماری زمان صفویه است. مسجدی که در عصر خود از عجایب زمان بوده و ستاره درخشان هنر عصر صفوی است. نمای حیاط سه دالان‌ها، طاقچه‌ها، توده‌های مقرنس روشن و نوارهای درازی از کتیبه‌های سفید درخشان آراسته است و سراسر آن از کاشی‌های معرق الوان پوشیده شده که مایه‌های آبی بر بالای پوشش زیرین مرمر یا مایه‌های طلایی مستولی است. نقشه پی و ساختمان بنا هر دو نشان‌دهنده اعتقاد به سادگی در اسلام است و مفهومی بنیادی را نمایان می‌کند که همگی از دسترس بی‌واسطه به رحمت خداوندی برخوردار شده‌اند. حرکت و ارتباط در همه جا تسهیل شده و در هیچ جامانی وجود ندارد. کف مسجد هیچ پله، نرده یا صفه‌ای ندارد. هیچ در بسته‌ای دیده نمی‌شود، هیچ دالان تونل مانند، هیچ فضای اختصاصی و هیچ جایگاه ممتازی وجود ندارد، همان‌طور که هیچ مراسم اختصاصی، هیچ شی مقدس و هیچ سلسله مقامات دینی موجود نیست.